

DR. habil. VONYÓ JÓZSEF c. egyetemi tanár

PTE BTK Történettudományi Intézet, H-7624 Pécs, Rókus u. 2. (M ép. II. em. 212.)

Tel.: 72/503-642, 72/501-500/3515, 3519; Fax: 72/501-565; E-mail: vonyo.jozsef@pte.hu

Lakás: H-7632 Pécs, Esztergályos J. u. 8. III/10. Tel.: (72) 450-250, (30) 216-1114

Opponensi vélemény

Ungváry Krisztián:

A Horthy-rendszer mérlege

Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon
című, doktori értekezésésként benyújtott könyvéről

Ungváry Krisztián eddigi, gazdag tudományos munkásságával, több témakörben írt, szakmai és annál is tágabb körökben nagy érdeklődést kiváltó könyveivel, tanulmányaival bizonyította, hogy a 20. századi magyar történelem avatott kutatója. Eddigi eredményeivel megalapozta az akadémiai doktori fokozat megszerzését. Az e célból disszertációként benyújtott könyv – az alább tárgyalandó ellentmondásokkal együtt is – tartalmi és terjedelmi szempontból egyaránt megfelel az ezzel kapcsolatos követelményeknek.

I. Az értekezés erényei

1. A magyarországi történeti irodalom sok műve foglalkozott már a két világháború közötti honi antiszemitizmus számos aspektusával és korszakával. Sok szakember által művelt kutatási területről van szó. Ungváry Krisztián könyve mindenekelőtt abban különbözik, és az által több mindezeknél, hogy a két világháború közötti magyarországi zsidóellenes politika minden eddiginél átfogóbb, az egész korszakot felölelő, teljességre törekvő összefoglalását adja. A politikai antiszemitizmus keletkezésének időszakától, azaz a dualizmus korától kezdve mutatja be azt a folyamatot, amely elvezetett a holokausztig, s annak következményeit is összegzi. Ez önmagában is új tudományos eredmény.
2. A szakirodalomban eddig jórészt politika-, illetve eszmetörténeti szempontból vizsgálták a kérdést. Ungváry ezzel szemben elsősorban társadalomtörténeti aspektusból elemzi, s ezzel más megvilágításba helyezi a problematikát, az annak keretében hozott jogszabályokat és egyéb intézkedéseket, s mindezek hatásait – lehetőséget teremtve új következtetések megfogalmazására.
 - a) A konstrukció meghatározó eleme az, hogy – az előszóban meghatározott célnak megfelelően – „a holokauszt magyar vonatkozásának geneziséét [...] szociálpolitika, gazdaság és modernizáció összefüggéseiben” vizsgálja. Ennek érdekében a kérdéskör gazdag szakirodalmának eredményeit összegezve a dualizmus korától kiindulva ad áttekintést a magyar zsidóság gazdasági, társadalmi, szociális és kulturális helyzetéről, az e területek modernizálása nyomán kialakult, az összlakosságon belüli arányát többszörösen meghaladó pozícióiról, mint az antiszemitizmus egyik meghatározó okáról. Az ebből is következő társadalmi feszültségekkel és a „nagy háború előtti” „faji alapú szociálpolitika” számbavételével is igazolja, hogy e jelenségnek nagyobb szerepe volt az anti-

szemitizmus 1919-ben történő felerősödésében, mint ahogy azt a korábbi szakirodalom jelentős részében olvashatjuk. Mindezek révén meggyőzően bizonyítja, hogy a politikai antiszemitizmus nem csak a világháború és a forradalmak, illetve a zsidó származású politikusok 1918–1919-es forradalomban gyakorolt tevékenysége elítélésének következménye volt. Gyökerei mélyebbre nyúlnak vissza, a dualizmus kori magyar gazdasági és társadalomfejlődés, a modernizáció ellentmondásaiban erednek.

- b) Jóllehet, Ungváry központi gondolata — ti. az, hogy a zsidókat korlátozó, sőt, később megsemmisítésüket eredményező intézkedések a társadalom többi részében felhalmozott szociális feszültségek felszámolását szolgálták — már számos munkában tetten érhető, ennek korszakokon átívelő bizonyítása, az egyes szakaszok egymásra épülő, illetve a különböző politikai irányzatok ezzel kapcsolatos koncepciójának és akcióinak összehasonlító elemzése, s erre építve a folyamat egészének bemutatása új tudományos eredmény.
 - c) További fontos eredmény annak adatokkal történő, meggyőző bizonyítása, hogy a zsidók korlátozása már az 1920-as évek elejétől több területen érvényesített gyakorlat volt (adóztatás, trafik- és más engedélyek elvétele, közalkalmazottak elbocsátása stb.). Ez — a numerus clausushoz hasonlóan — nem csupán, esetenként nem elsősorban politikai program, hanem társadalmi igény (is) volt, illetve jelentős mértékű társadalmi támogatottságot élvezett.
 - d) Mindezek bizonyítására nem csak átfogó, országos jellemzést ad a szerző. Endre László „gödöllői szociálpolitikai mintajárása” bemutatás révén egy jellegzetes és szemléletes lokális példát is bemutat, amely lehetővé teszi a fajvédelem jegyében történő, de egyben kétségtelenül progresszív elemeket is tartalmazó szociálpolitikai intézkedések ellentmondásos összefüggéseinek plasztikus, mikrotörténeti adatokat is hasznosító bemutatását.
 - e) Ungváry indokoltan és helyesen tér ki több ponton is arra, hogy — részben más okok és megfontolások miatt — a zsidókat sújtó ellenérzések, korlátozásokra irányuló törekvések a magyarországi német kisebbséggel szemben is tapasztalhatóak voltak különböző társadalmi csoportok és politikai mozgalmak részéről.
 - f) A könyv tematikájának további fontos részeleleit sorolhatnánk, amelyekről új szempontok, korábban kevésbé vizsgált levéltári anyagok alapján az eddiginél részletesebb, reálisabb és pontosabb képet alkot a szerző. Példaként említhető a győri program elemzése; a zsidótörvényeken túl a korlátozásukat célzó parlamenti és törvényhatósági, de jogszabállyá nem vált kezdeményezések feltárása; a Baross Szövetség tevékenysége és szerepe; a zsidótörvények révén megvalósuló „őrségváltás” részletes adatolása; annak ismertetése, mit tudhattak a magyar katonai és politikai vezetők a zsidók megsemmisítéséről a németek által elfoglalt területeken; a magyarországi zsidók 1944-es deportálását követő vagyon-kisajátítás körülményeinek, volumenének és hatásainak számbavétele stb.
3. Ungváry nézőpontja azonban nem szűkül le a társadalomtörténeti vonatkozásokra: következetesen mérlegeli a politikai hatalmi viszonyok alakulását és azok hatásait, s a szükséges mértékben kitér eszmetörténeti összefüggésekre is. Erre példa a népi írók nézeteinek, a kommunista mozgalom politikai céljainak vagy Méhely Lajos biológiai fajelméletének ismertetése, amelyek kapcsán azonban alább tárgyalandó szakmai problémák is felvetődnek.
 4. Sokoldalúan és árnyaltan igyekszik bemutatni a két világháború közötti Magyarország ellentmondásos belső viszonyait, s az ennek keretében megfogalmazott —

- ugyancsak ellentmondásos — nézeteket, magatartásformákat és politikai gyakorlatot. Ennek jegyében veti össze a különböző politikai irányzatok zsidókérdéssel kapcsolatos nézeteit, szociálpolitikai elképzeléseit, hasonlítja össze azokat, egyaránt rámutatva negatív és pozitív elemeikre.
5. A munka fontos erénye, hogy a kérdést nemzetközi összefüggésben, illetve összehasonlításban vizsgálja.
 - a) Egyrészt a magyarországi helyzetet és gyakorlatot rendszeresen összeveti a környező országokéval, esetenként távolabbra is tekintve, ami lehetővé teszi a honi viszonyok árnyaltabb elemzését. Ennek fontos eleme, hogy az összehasonlítások alapján jogosan megállapítja: (1) a magyarországi zsidótörvények lényegében szigorúbb kritériumokat tartalmaznak, mint a nürnbergi törvények, (2) 1942-ig Romániában és Szerbiában a magyarországinál sokkal radikálisabb zsidóellenes intézkedések (pogromok, kivégzések) zajlottak, azt követően viszont ezek megszűntek, s a németeknek a megmaradt zsidó lakosság deportálására vonatkozó elvárásait — ellentétben a Sztójay-kormánnyal — nem teljesítették.
 - b) Másrészt Ungváry nagy figyelmet fordít a Harmadik Birodalommal meglévő kapcsolatok hatásaira. Ebben a tekintetben a könyv legfontosabb tudományos eredménye az, hogy meggyőzően bizonyítja: 1942-ig a hitleri politika nem gyakorolt nyomást Magyarországra a zsidókérdés megoldása érdekében, így az addigi korlátozó intézkedések — a három ún. zsidótörvény (1938, 1939, 1941) és számos további törvény, rendelet — a magyar állam „szuverén döntései” voltak, amelyekkel különböző társadalmi csoportok igényeit elégítették ki – belső társadalmi feszültségek levezetése érdekében. Ennek alapján jogosan fogalmazta meg kategorikusan a szerző: „...az antiszemita törvényhozás speciális magyar gyökerekkel rendelkezett.” (187. o.) E problémakör kifejtésének fontos és új eleme Sztójay Döme, berlini magyar követ szerepének gazdagon adatolt, részletes bemutatása. Az a tény, hogy a diplomata valótlánul igyekezett meggyőzni a magyar kormányt a németek nem létező elvárásairól, már önmagában is erősíti azt, hogy 1944-ben miniszterelnökként nem csak a megszálló német hatalom nyomására, de legalábbis fenntartások nélkül, saját meggyőződésének megfelelően foganatosított intézkedéseket a magyarországi zsidók gettóba zárása, vagyonuk elvétele, végül deportálásuk érdekében.
 6. A felsoroltak, illetve valamennyi meghatározó jelentőségű politikát folytató miniszterelnök kormányzati tevékenységének áttekintése alapján, s ezzel párhuzamosan Horthy kormányzó szerepének, lépéseinek alakulását folyamatosan figyelemmel kísérve korszakonként és személyenként differenciáltan ítéli meg a vezető magyar politikusok felelősségét.
 7. Ungváry a nagy terjedelmű témának megfelelően gazdag és sokoldalú forrásbázisra támaszkodott. Ez különösen érvényes a forrásként szolgáló kortárs irodalomra. Értékeléseit a különböző jogforrásokon és a forráskiadványokon túl jelentős mennyiségű, önálló kutatómunkával feltárt — benne nagyszámú német — levéltári anyag feldolgozásával alapozta meg.
 8. Fent jelzett tudományos eredményeinek számos eleme a korábbi szakirodalom kritikai elemzése révén született. Több kérdésben eredményezte ez a szakirodalomban és a közvéleményben elterjedt sztereotípiák megalapozott, jól adatolt cáfolatát, új, realisabb kép felvázolását.

II. Kritikai észrevételek

A fő tétel bizonyítása még pontosabb és hatásosabb, a könyv meggyőző ereje nagyobb lehetett volna fontos, hiányzó elemek pótlásával, a kronológiai és a tematikus szempontokat esetenként nem szerencsésen érvényesítő, így a logikai összefüggéseket gyengítő szerkesztési hibák javításával, tárgyi tévedések és félreértéseket okozó, átgondolatlan fogalmazások elkerülésével.

1. Tartalmi és szerkezeti kérdések

- a) Az antiszemitizmust megalapozó gazdasági-társadalmi korrajz akkor vált volna teljessé, az erre épülő értékelés még hitelesebbé, ha a zsidóság gazdasági, társadalmi helyzete és kulturális jellemzői mellett hasonló alapossággal, hangsúlyosan mutatta volna be a korabeli magyar elitek, illetve a társadalom más csoportjai mentalitását – benne zsidóellenes nézeteit – befolyásoló/meghatározó helyzetének alakulását is. Mindenekelőtt azt az ellentmondást, amely a gazdasági és kulturális modernizációval együtt járó új eszmék, ideológiák, politikai törekvések, illetve a rendi eredetű hagyományos elitnek a (szintén) modernizálódó állam keretei között is fennmaradó hatalmi pozíciói, a rendies elemektől terhes társadalmi viszonyok, az ezzel járó függelmek és viselkedési normák, alkalmazkodási kényszerek továbbélése között feszült. Mindez feltételezte volna a magyar társadalom különböző rétegei helyzete alakulásának áttekintését a dualizmus korában is, nem csak 1920 után.
- b) Az 1930-as évek fejleményeinek alapos elemzéséhez képest aránytalanul vázlatos és hiányos az 1920-as évek első felében megjelent antiszemita jellegű szociálpolitikai törekvések bemutatása és értékelése, ami téves következtetéseket is eredményezett.
 - Különösen hiányzik e tekintetben a Gömbös vezette fajvédő csoport, majd párt (Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt) politikai programjának és lépéseinek elemzése. Ennek hiányában Ungváry az 1930-as évek mozgalmainak (*népi írók, szélsőjobboldali pártok*) és másoknak tulajdonít olyan kezdeményezéseket, amelyeket a fajvédők (Gömbös, Zsilinszky, Eckhardt, Ulain) már az 1920-s évek elején megfogalmaztak és széles körben terjesztettek. A szerző által csak az 1930-as években született forrásmunkák alapján tárgyalt javaslatok, követelések közül az ő felvetésük volt többek között: a „faji tulajdonságok” megőrzése szempontjából megbízhatónak tartott „keleti fajtestvérek” be- és az Amerikába menekült, már tőkével rendelkező magyarok hazatelepítése, a „galiciánerek” kitelepítése, az 1848, illetve 1867 után betelepült zsidó családok tagjai politikai jogainak korlátozása stb. E program és követelések hangsúlyos szerepeltetése azért lett volna fontos, mert megfogalmazóik nem csak az ún. „titkos és féltitkos antiszemita szervezetekben”, (elsősorban a MOVE-ban és az ÉME-ben) igyekeztek érvényre juttatni azokat. Nagyobb hatása volt képviselői tevékenységüknek, a sajtóban (köztük a vidéki lapokban is) részletesen ismertett nemzetgyűlési felszólalásaiknak, saját újságaikban (Szózat, A Nép stb.) közölt cikkeiknek.
 - Hasonló problémát okoz néhány szerkesztési hiba. Imrédy Béla és kormánya politikájának ismertetése (6. fejezet) után tárgyalja az antiszemita programokat és törekvéseket statisztikai munkásságával megalapozó, alátámasztani igyekvő Kovács Alajos (7.5. alfejezet), illetve a biológiai fajvédelem magyarországi elterjesztője, Méhelý Lajos munkásságát (8.6. alfejezet), holott

ők ilyen tartalmú tevékenységüket már az 1920-as évek elején megkezdték, folytatták, s fontos hivatkozási alapul szolgáltak a korai fajvédő politikusok számára is. Méhely — nagyszámú cikkén túl — már akkor, a Fajvédő Párt tagjaként annak fórumain és az ÉME kongresszusain is kifejtette a zsidók alsóbbrendű voltáról, a „fajkeveredés” magyar fajra nézve veszélyes hatásáról stb. vallott nézeteit. Társa volt ebben az eugenika egyik magyarországi élharcosa, Keltz Sándor, aki szorgalmazta „*magas tenyészértékű párok [sic!] családalapítását*”, ennek érdekében „*fajnemesítési telepek*” létesítését, s azok „*kiselejtezését*”, akik „*fajrontó házasságot*” kötnek. 1923-ban megjelent könyvében (*Konzervatív világrend*. Budapest, 1923.) tette közzé álláspontját, mely szerint: „*Gyökeres megoldás csak egy lehet: a zsidófaj, a zsidó típus tökéletes kiirtása.*”

- E hiányok következménye, hogy Ungváry könyvében aránytalanul felértékelődik a népi írók és a nyilas szervezetek súlya, a zsidóellenes intézkedésekre, törvényekre gyakorolt hatása. Aligha valószínű, hogy az a kormányzat, amely korlátozó intézkedések sorát hozta a népi írók mozgalmával, a Márciusi Fronttal, illetve a különböző szélsőjobboldali pártokkal szemben, épp az ő felvetéseik alapján döntött volna szociálpolitikai kérdésekben. Teleki és Imrédy pedig — miként a szerző is utal rá —, tőlük függetlenül, Teleki már az 1910-es évektől vallott hozzájuk hasonló nézeteket.
- c) A „politikai egyensúly felborulását” (7. fejezet) a Gömbös-kormány időszakával foglalkozó fejezet előtt kellett volna tárgyalni, hisz arra az 1929–1933-as válság időszakában került sor, s attól kezdve valamennyi kormány tevékenységét, illetve azok időszakában az átalakuló politikai viszonyok valamennyi szereplőjének nézeteit, politikai céljait befolyásolták a szociális problémák, s ezzel összefüggésben a zsidósággal kapcsolatos lépések megítélése tekintetében.
- d) Ungváry indokoltan és helyesen utal a szélsőjobboldali politikai tényezők és a szélsőbaloldali mozgalom gazdaság- és szociálpolitikai követeléseinek, terveinek hasonló vagy azonos elemeire. A kérdéskör elemzése azonban több szempontból problematikus.
- Mindenekelőtt azért, mert nem tisztázza egyértelműen, hogy kiket sorol a szélsőbaloldali erők közé. Csak a marxista pártok jöhetnek szóba. Közülük a szociáldemokraták nem tekinthetők szélsőségeseknek. Az utalások alapján egyértelműen a kommunistákra gondolhat a szerző, a kommunista mozgalom és párt azonban sem bázisa és támogatottsága, sem szervezeti ereje révén nem volt tényező a tárgyalt korszakban. Ungváry ezért is kényszerült arra, hogy az MKP/MDP háború utáni gyakorlatával vesse össze a nyilasok 1945 előtti politikai nézeteit és gyakorlatát.
 - Az összevetés Ungváry könyvében megvalósított módja azonban erős leegyszerűsítés maradt, mert a két politikai irányzat ideológiájának és gyakorlatának csak egy (a kötet témája szempontjából kétségtelenül kulcsfontosságú) elemét hasonlította össze, anélkül, hogy azt az ideológiai nézetek egésze keretében vizsgálná, ami révén árnyaltabb képet lehetett — és kellett — volna alkotnia a két irányzat nézeteinek hasonlóságairól és eltéréseiről. Különös tekintettel arra, hogy a magyarországi kommunista mozgalomban az államosítási törekvéseket nem a csak esetenként és részben külső hatásra felbukkanó antiszemitizmus motiválta, illetve nem zsidóellenes intézkedésekkel kívánták megvalósítani szociálpolitikai céljaikat. Ennek egyik oka és ve-

lejárója, hogy Ungváry nem a programokat vetette össze, hanem személyi kapcsolatokkal, antiszemita nézeteket valló személyiségek 1945 utáni felelősségre vonásának elmaradásával — kevésbé meggyőző módon — igyekezett alátámasztani állításait.

e) Hibás és hiányos Ungvárynak az érdekképviseltekkel kapcsolatos leírása (414–415. o.).

- A *Marton Béla* (és nem *Mecsér András*) által létrehozott Nemzeti Munkaközpont nem érdekképviselteként szerveződött; feladata az ipari munkás-ság „nemzeti szellemben történő megszervezése” volt – így nem a szakszervezetek „kiváltását”, hanem a Magyarországi Szociáldemokrata Párt semlegesítését kellett volna szolgálnia. A kezdeti sikertelenséget követően, 1938 után felfutó létszámú szervezet, sikeresebb időszakában is „csak” „átnevelő célú” propagandamunkát végzett, kulturális és sportprogramokat, táborszakokat szervezett.
- Elsőként nem *Imrédy* tett kísérletet egy „olasz korporációkra hasonlító rendszer” kiépítésére. A *Gömbös-kormány* idején a *Carta del Lavoro* mintájára két tervezet is készült egy hasonló érdekképviselési rendszer létesítésére, melyek törvényre emelésére nem kerülhetett sor.

2. Címek

- Hibás *A Horthy-rendszer mérlege* főcím. A rendszer mérlegét akkor lehet elkészíteni, ha annak minden szegmensét összefoglalóan áttekintjük és mérleget készítünk hatásait. Jelen esetben azonban csak egyik fontos elemének, jellemzőjének elemzéséről, mérleget készítéséről van szó. Valójában az alcím fejezi ki pontosan a könyv tartalmát.
- A 7. fejezet főcíme két szempontból sem szerencsés. (1) A politikai egyensúly, amelyről a *bethleni konszolidáció* időszakában is csak relatív értelemben beszélhetünk, már a válság éveiben, 1930-tól kezdve megbomlott, nem csak a *Darányi-kormány* időszakában. (2) Majd mindegyik alfejezetre jellemző, hogy bennük a kifejtett problematika nem egyezik a fejezetcím által sugallt tartalommal.
- Néhány további alfejezet címe sem felel meg a tartalomnak.
 - A 9.1. alfejezetben nem a *Teleki-kormány tevékenységét* tárgyalja a szerző, hanem főként *Teleki antiszemita nézeteit* ismerteti.
 - A 10.3. alfejezetben az *őrségváltás* gazdagon adatolt ismertetése során nem a *zsidótörvények gazdasági következményeit* (azaz a termelés volumenére, minőségére, a termékszerkezetre, a kereskedelmi forgalom alakulására stb. gyakorolt hatását) elemzi, hanem a tulajdonosi struktúra átalakulását, ami *társadalmi jelenség*.

3. Fogalom- és névhasználat

- Az 1918–1938 közötti időszakra vonatkozóan több alkalommal említi a szerző *Szlovákiát*, anélkül, hogy definiálná, mit ért e néven. Jeleznie kellett volna, hogy ebben az esetben *Csehszlovákia* egyik (a történelmi Magyarországtól elszakított) tartományáról van szó. Így a kevésbé tájékozott olvasó akár önálló szlovák államra is gondolhat, amely ebben az intervallumban nem létezett.
- Tekintettel az *árja* szó „nem zsidó” értelemben is használatos, indokolt az „*árjásítás*” kifejezés használata a zsidó tulajdon magyar kézre juttatása esetében. Az olvasó tájékoztatása érdekében azonban szerencsés lett volna a szó első alka-

lommal történt említésekor lábjegyzetben a szó e kötetben használt értelmét jelezni, mert annak eredeti, szűkebb értelmű alkalmazása során — a könyv témájához szorosan kapcsolódó fajelméletben — „északi fajt” jelent, amit a náci ideológia használt előszeretettel. Ezt indokolja az is, hogy (1) a köztudatban is ez az elterjedtebb; (2) a kötetben gyakran szerepel párhuzamban a német- és zsidóellenesség, a német tulajdonban lévő földek elvételére irányuló is, ami nem jelenthet árjásítást. (3) Ráadásul több korabeli szélsőjobboldali párt programjában meg is különböztetik a magyarokat és az árjakat – azonos vagy hasonló jogokat biztosítva nekik a zsidókkal szemben.

- Ungváry több alkalommal használja a *magyar antifasiszták* kifejezést, anélkül, hogy definiálná, kiket ért ezen. Így a fogalomhoz kapcsolódó értékelések (pl. az, hogy „nem a nácizmus diktatórikus jellege és antiszemitizmusa miatt lett antifasiszta, hanem azért, mert a németekben faji veszélyt látott”) megalapozott volta is kétséges. (261–262. és 280. o.) Ez ugyanis aligha állítható például az antifasiszta szociáldemokratákról.
4. *Tárgyi tévedések*, illetve esetenként *félreérthető, megtévesztő fogalmazás és szóhasználat* rontja a munka színvonalát, amelyek kettős szempontból káros hatásúak: (1) *félrevezetik a laikus olvasót*; (2) a szakemberek szemében pedig *rontják a szöveg megbízhatóságát* – arra engednek következtetni, hogy *a szerző nem kellő alaposággal ellenőrizte leírt adatait, nem gondolta végig következetesen megfogalmazásait, illetve a könyv kiadása előtt nem ellenőrizte kellő gondossággal a szöveget.*
- Több esetben szerepelnek *hibás adatok* a szövegben (néhány fontos, különböző típusú hiba):
 - Elképzelhetetlen, hogy a kenderexportáló vállalatok 49%-a keresztény és 55%-a zsidó, mert az összegnek 100%-nak kellene lennie. (50. o.)
 - 1915-ben Magyarországon nem beszélhetünk „radikális kommunistákról”. (70. o.)
 - A vidéki kerületekben a nyílt szavazást nem 1926-ban, hanem 1922-ben állították vissza. (91. o.)
 - A Nagyatádi-féle földreform *nem a Bethlen-, hanem a Teleki-kormány idején született, azaz annak „intézkedése volt”*. (107. o.)
 - A Nemzeti Munkaközpont vezetője *nem Mecsér András, hanem Marton Béla* volt. (Mecsér az Országos Mezőgazdasági Kamara elnöke volt 1934-től.) (166. és 414. o.)
 - Imrédy Béla valójában 1938-ban (a lábjegyzetben helyesen jelzett időpontban) a minisztertanácson tett kijelentéseit a szövegben 1936-ra datálja, amikor még a Nemzeti Bank elnöke volt. (175. p.)
 - Gömbös *nem 1921-ben, hanem 1919 áprilisában* fogalmazta meg ominózus mondatát, melyet Ungváry pontatlanul idéz. (327.) Gömbös mondata helyesen: *„Igen, mi is szocialisták vagyunk, magyar nemzeti szocialisták.”*
 - Kozma Miklóst *nem miniszteri, hanem kormányzói biztosnak* nevezte ki Horthy Kárpátaljára (497. o.), amint azt később (503. o.) helyesen említi a szerző.
 - A több helyen olvasható *átgondolatlan fogalmazás* félreértéseket eredményezhet:
 - Kozma Miklós, akit 1920 nyarán neveztek ki az MTI elnökének, 1921. március 22-én már nem lehetett a kormányzó katonai irodájának tagja. A

neki ekkor levelet író Eckhardt Tibor viszont csak 1923 végén lett az ÉME elnöke. (80. o.)

- Az egyetemisták 1919–1920. évi kilengései kapcsán hiba Klebelsberg Kunot vallás és közoktatásügyi miniszterként említeni, aki ezt a posztot – 1921–1922. évi belügyminiszterségét követően – csak 1922 áprilisától töltötte be. (90–91. o.)
- Túlzó leegyszerűsítés az, hogy „Bethlen a kontrollálhatatlan szélsőjobb miatt kényszerült a választójog korlátozására” és a vidéki nyílt szavazás visszaállítására. Ebben legalább annyira befolyásolta a birtokos parasztság részvételének növekedése és a szélsőjobboldalnak aligha nevezhető kisgazdapárt befolyásának növekedése. (93. o.)
- Zavaró és megtévesztő, hogy „*A bethleni törékeny konszolidáció*” című alfejezetben értékeli a Teleki-kormány idején született numerus clausus-törvény jelentőségét, hatásait. (114–115. o.)
- Gömbös „az 1935-ös választások segítségével” nem a pártját, hanem csak annak képviselőcsoportját alakította újjá. A két jelenség közötti reláció fordított: valójában a kormánypárt 1932 végén megkezdett átalakítása révén érte el választási sikerét. (167. o.)
- A választások után meghirdetett négyéves munkaterv nem „a tervgazdaság irányába tett első lépés”. Az ugyanis nem gazdasági, hanem törvényalkotási program volt, amelynek gazdasági vonatkozású elemei sem a tervgazdálkodásra történő átállást célozták – jöllehet a Gömbös-kormány egyébként tett lépéseket az állam gazdaságirányító szerepének növelésére. (167. o.)
- A Reformnemzedék nevű mozgalmat, politikai szerveződést nem Gömbös indította, hanem – nyilván az ő jóváhagyásával – Antal István, Rajniss Ferenc és más hívei. (167. o.)
- A szöveg megfogalmazása alapján nem egyértelmű az, hogy Darányi Kálmán két beszédéből idéz a szerző, miközben a szövegben csak egyre utal. (184. o.)
- Logikai szempontból ellentmondásos, hogy 1939-ben zajló eseményekkel is igazolja az 1938-ban elfogadott ún. I. zsidótörvényt. (193. o.)
- Az Imrédy-kormány időszakára vonatkozóan említi Esztergár Lajos (alpolgármestert) pécsi polgármesterként, holott ő ezt a tisztséget 1940–1944 között töltötte be. (210. o.)
- Az ókorban nem beszélhetünk többes számban keresztény egyházakról. (239. o.)
- Félreértésekre ad okot a „Kállay Magyar Élet Pártja” kifejezés, mert azt nem Kállay Miklós alapította, szervezte, csupán örökölte elődeitől, s miniszterelnökként automatikusa lett annak vezére. Szerencsésebb lett volna e helyett a „kormánypárt” formula használata. (313. o.)
- Ellentmondásos megállapítás, hogy a kisajátított földek kárpótlásaként a volt zsidó tulajdonosoknak juttatott *értékesíthetetlen* adósságlevelek *forgalomba kerülése* inflációt gerjeszthetett volna. (445. o.)
- Friedrich Istvánt miniszterelnökként aposztrofálja egy 1920. évi rendelethez kapcsolódó nemzetgyűlési megjegyzéseit idézve, holott ő csak 1919. november végéig volt kormányfő. (493. o.)

5. Nyelvi, formai hibák

Az opponens nem mehet el szó nélkül bizonyos formai, nyelvi hibák mellett sem – különös tekintettel arra, hogy már *nyomtatásban megjelent könyvről* van szó.

- A *bibliográfiában* az olvasó tájékozódásának megkönnyítése érdekében
 - fel kellett volna sorolni a levéltári források állagait is, jelezve a lábjegyzetekben használt rövidítéseket;
 - el kellett volna különíteni a (1) forráskiadványokat, (2) a korabeli kiadványokat, melyek jelentős része forrásként értelmezhető és (3) a témával foglalkozó későbbi szakirodalmat.
- A *táblázatokban* közölt adatsorok áttekintését és értékelését nehezíti, hogy
 - a számoszlopok balra rendezettek, így az azonos helyi értékek nem egymás alá kerültek;
 - több esetben egy táblázaton belül nem azonos helyi értékek (egymást váltva csak egész számok, illetve tizedek, századok) szerepelnek;
 - az osztott számadatokat is tartalmazó 15. táblázatban tipográfiaiailag nem különülnek el az egyik tétel megosztásából származó részadatok.
- Bántó helyesírási és központoszási hibák (pl. a törvénycikkek és rendeletek számainak következtelen írásmódja, a paragrafusok, dátumok [„1-én”] helytelen írása stb.), illetve javítatlan elütések rontják a szöveget.

III. Összegzés

Ungváry Krisztián sokak által kutatott, gazdag szakirodalommal rendelkező témát dolgozott fel értekezésében. Mivel azonban

- új vizsgálati szempont alapján, nagy időintervallumot áttekintve, átfogó igény-nyel mutatta be azt a folyamatot, amely a magyarországi holokauszthoz vezetett;
- meggyőzően bizonyította, hogy az antiszemita intézkedések alapvetően a magyar társadalomban a modernizáció időszakában keletkezett feszültségek felszámolását szolgáló szociálpolitika részét és eszközét jelentették, ezért azok iránt nagy tömegigény jelentkezett, így az akciók szervezése jelentős részben nem felülről, hanem alulról történt,

a könyv **fontos és új adatokat is tartalmazó**, új összefüggéseket feltáró, a tárgyalt problematika mélyebb és pontosabb megismerését segítő, s ezek révén **lényeges új tudományos eredményeket prezentáló szöveg, szuverén alkotás**. Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Ungváry Krisztián – a könyv lényegi mondanivalóját nem csorbító, legfeljebb érvelését gyengítő hiányosságai és helyenként bántó hibái ellenére – fontos és aktuális munkát adott be doktori disszertációként

* * *

Összegezve **a kézirat pozitívumait és hiányosságait**, úgy ítélem meg, hogy az **megfelel a doktori disszertációkkal szemben támasztott követelményeknek**, ennek alapján **javaslom annak elfogadását és a nyilvános vita kitűzését**.

Pécs, 2015. január 12.

Vonyó József